

УДК 141.7«19/20»Зіноўеў

*М.А. Кузняцова,
выкладчык кафедры філасофіі БДПУ*

ЭВАЛЮЦЫЯ САЦЫЯЛЬНА-ФІЛАСОФСКІХ ІДЭЙ А.А. ЗІНОЎЕВА Ў КАНТЭКСТЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ЭПОХІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХХ – ПАЧАТКУ ХХІ ст.

Творчы шлях вядомага філосафа А.А. Зіноўева з'яўляецца свайго кшталту адлюстраваннем развіцця ўсёй савецкай інтэлігенцыі, якая імкнулася да разумення сутнасці сучаснага ім грамадства, аналізавала і фіксавала недахопы савецкага сацыяльнага ладу. У той жа час, інтэлектуальная дзейнасць Зіноўева шмат у чым апырэджвала дадзенае развіццё. Філасофскія погляды і канцэпцыі гэтага філосафа былі непапулярнымі і ў перыяд крытыкі савецкага ладу ў сярэдзіне 1970-х гг., і ў перыяд крытыкі перабудовы пасля 1985 г.

У сваім інтэлектуальным развіцці А. Зіноўеў прайшоў складаны і супярэчлівы шлях ад

цвёрдай крытыкі практыкі і ідэалогіі рэальнага сацыялізму да ўяўленняў пра тое, што сацыяльныя пераўтварэнні, якія ажыццяўляліся ў СССР, былі, нягледзячы на ўсе супярэчнасці, не толькі дасягненнем у рускай гісторыі, але і важным укладам у агульнасусветнае сацыяльнае развіццё [1, с. 212–213].

А. Фурсаў вылучае дзве асноўныя прычыны, з-за якіх у расійскай гісторыка-філасофскай літаратуры не ў поўнай ступені ацэнены і разгледжаны канцэпцыі А.А. Зіноўева. Па-першае, яго тэарэтыка-метадалагічныя і сацыяльна-філасофскія ідэі змешчаны ў шматлікіх працах, іх досыць складана звесці ў адзіную сіс-

тэму. Па-другое, перавага ліберальных ідэй у асяроддзі сучаснай інтэлігенцыі не дазваляе ў неабходнай ступені ацаніць творчую звалючыю мысліцеля ў позні перыяд яго творчасці [2, с. 276–277].

Даследчую дзейнасць А.А. Зіноўева можна ўмоўна падзяліць на некалькі асноўных этапаў.

1. Фарміраванне асаблівасцей асобы А. Зіноўева і асноўных характарыстык яго як філосафа (сярэдзіна 1930 – сярэдзіна 1950-х гг.).

2. Лагічны этап: пераход ад дыялектычнай логікі да фармальнай логікі (сярэдзіна 1950 – сярэдзіна 1970-х гг.).

3. Этап дысідэнцкай крытыкі камунізму і сацыяльнага ладу СССР (1976 – 1988 гг.).

4. Пераацэньванне гістарычнага шляху савецкага грамадства пад уплывам перабудовы і пагрозы распаду СССР (канец 1980 – пачатак 1990-х гг.).

5. Крытыка заходняга грамадства і постсавецкай рэчаіснасці. Спроба стварыць інтэграцыйную тэорыю грамадскага развіцця (пачатак 1990-х – 2006 гг.).

Першы этап ахоплівае перыяд з сярэдзіны 1930-х гг. А. Зіноўеў заканчвае школу, выбірае вышэйшую навучальную ўстанову і вызначае для сябе першыя сацыяльна-палітычныя асэнсаваныя пазіцыі. Менавіта ў гэты перыяд фарміруецца негатыўнае крытычнае стаўленне А. Зіноўева да савецкай сістэмы, створанай Сталіным. «Па меры таго, як я рос і заўважаў неадпаведнасць рэальнасці ідэалам рамантычнага і ідэалістычнага камунізму, натуральна, бачыў вінаватых у гэтым таксама ў вышэйшым кіраўніцтве і асабіста ў Сталіне» [3, с. 115].

А. Зіноўеў у сваіх аўтабіяграфічных працах і шматлікіх інтэрв'ю, у якіх кранаўся пытанню сваёй біяграфіі, неаднаразова падкрэсліваў, што з'яўляецца «прадуктам савецкай эпохі» [4, с. 30]. Менавіта перыяд 1930–1950 гг., калі філосаф фарміраваўся як мысліцель і асоба, быў, мабыць, адным з найбольш супярэчлівых перыядаў савецкай гісторыі. З аднаго боку, рэвалюцыя і сацыяльныя пераўтварэнні ў СССР адкрылі шырокія магчымасці для вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці для выхадцаў з нізоў царскай Расіі [4, с. 130], з іншага – калектывізацыя і індустрыялізацыя краіны, калі ўсе сродкі аддаваліся на развіццё цяжкай прамысловасці, вымушалі дадзеныя сацыяльныя пласты на жахлівыя па сучасных мерках матэрыяльныя ўмовы жыцця. А.А. Зіноўеў згадвае пра складаныя жыллёвыя ўмовы, у якіх жыла яго сям'я пасля пераезду ў Маскву, пра голад, але адзначаў, што «на фоне ўсеагульнай беднасці наша становішча не здавалася мне звышбеднасцю» [3, с. 70].

Новаму пакаленню, якое нарадзілася пры савецкім ладзе і пачало свядомае жыццё ў сярэдзіне 1930-х гг., належаў А. Зіноўеў. Яму

былі ўласцівы вера ў справядлівасць рэвалюцыі, у камуністычныя ідэалы, запал на конт сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў у краіне [5, с. 315–316; 3, с. 87]. Аднак на гэта пакаленне наклалі цяжкі адбітак жорсткія палітычныя рэпрэсіі, рост бюракратызацыі і сацыяльнай няроўнасці, цвёрды ідэалагічны кантроль, які выключаву любую вольную думку, нават не супярэчную панавальнай ідэалогіі [3, с. 88–91; с. 140–141].

Дадзены перыяд даваў пэўныя магчымасці практычна для кожнага маладога чалавека: вывучыць сусветную класічную культуру і ў прыватнасці філасофію, але, у той жа час, фактычна былі закрыты ўсякія шляхі для знаёмства з найноўшымі дасягненнямі культуры і філасофіі Заходняй Еўропы. А. Зіноўеў адзначаў, што выпрацаваў сваю ацэнку адносна сталінізму, абапіраючыся на ўласны жыццёвы вопыт і звесткі, атрыманыя ад іншых людзей, а не на даследаванні замежных філосафаў і грамадзянаўцаў [3, с. 110–111].

Дыялектыка развіцця ранняга савецкага грамадства вызначыла супярэчлівасць ідэйна-маральнага развіцця філосафа Аляксандра Зіноўева. Як вядома, у 1939 г. ён быў выключаны з камсамолу і інстытута за крытыку калектывізацыі, выказанай на адным са сходаў Маскоўскага інстытута філасофіі літаратуры і мастацтва. Па даносе быў арыштаваны, але па шчаслівым супадзенні змог збегчы, і знаходзіўся на волі да таго, як патрапіў у войска. У гады Вялікай Айчыннай вайны ваяваў у авіяцыі. Цяжкасці асабістай біяграфіі, сталінская эпоха сфарміравалі асаблівасці і супярэчнасці характару А. Зіноўева, якія затым не маглі не адлюстравацца ў яго працах.

Востры розум, ранняе знаёмства з працамі вялікіх мысліцеляў, прыродная назіральнасць развілі крытычнае стаўленне А. Зіноўева да навакольнай сацыяльнай рэальнасці [6, с. 12]. Філосаф быў супрацоўнікам і рэдактарам усіх аддзелаў сатыры насценных газет устаноў, дзе яму даводзілася вучыцца, служыць і працаваць [3, с. 83, 93]. Тым не менш, у СССР сталінскага перыяду любая крытыка сістэмы была смяротна небяспечнай. Магчыма таму крытыцызм А.А. Зіноўева часта набываў характар утоенай, а часам і зпаслівай насмешкі над ідэалагічнымі законамі Савецкага Саюза. Выдатныя здольнасці, арыгінальнасць і самастойнасць меркаванняў вылучылі яго ў інтэлектуальныя лідары тых нефармальных груп, у якіх ён удзельнічаў. Аднак здрада з боку аднагодкаў у ранням юнацтве выпрацавала ў яго гіпертрафіравана насцярожанае стаўленне да свайго непасрэднага асяроддзя. У далейшым дадзена асаблівасць ператварала гэтыя пазітыўныя бакі асобы А. Зіноўева ў негатыўныя: самастойнасць – у краіні індывідуалізм, упэўненасць у сваіх інтэ-

лектуальных здольнасцях – у пачуццё перавагі над сваім асяроддзем, крытычнасць у адносінах да недахопаў іншых – у нястрымнае крытыканства. Таму ў сваіх сацыялагічных раманах, напісаных у гады эміграцыі, ён выказваў вельмі несправядлівыя ацэнкі ў стаўленні да сваіх блізкіх сяброў і калег па Інстытуце філасофіі Акадэміі Навук, якія сталі правобразамі герояў дадзеных прац – Э. Ільянкова, М. Мамардашвілі і інш. Аднак пасля А. Зіноўеў выказваў шкадаванні з нагоды рэзкіх ацэнак ранейшых сяброў.

Так, у адным са сваіх выступленняў на пасяджэнні клуба «Вольнае слова» ў 1993 г. А. Зіноўеў прызнаваў, што ў жыцці і ў адносінах з сябрамі быў не гнуткім, не ўмеў прабачаць дробныя крыўды і памылкі з боку найбліжэйшага асяроддзя [7, с. 187]. Тое ж адносіцца і да ацэнак СССР у перыяд з 1976 па 1988 г. Пасля А. Зіноўеў адзначаў, што калі б ведаў, што яго працы хоць у малой ступені могуць спрыяць развалу СССР, то ён у гэтыя гады не напісаў бы ніводнага радка [4, с. 23].

Вучоны ўсведамляў супярэчлівасць свайго характару. У аўтабіяграфічнай працы «Сповідзь адшчапенца» ён пісаў: «Я выявіў у сабе наяўнасць дзвюх асоб: адна – бесстаронні, бязлітасны аб'ектыўны даследчык; іншая – гарачы праўдалюбец, які ўспрымае ўсе несправядлівасці свету як свае ўласныя і церпіць з-за гэтага. Гэтыя дзве асобы потым змагаліся ў мне ўсё жыццё. Яны ўплывалі адзін на аднаго, надаючы маёй акадэмічнай дзейнасці маральна-падзвіжніцкі характар, а майму маральна-падзвіжніцкаму жыццю характар навукова-даследчы» [3, с. 133]. Тым не менш, часта гарачая любоў А. Зіноўева да праўды прыводзіла яго да разбурэння якіх бы там ні было ідэалаў і праектаў, а бязлітаснасць аб'ектыўнага даследчыка да глыбокага песімізму адносна перспектывы гістарычнага развіцця Расіі і усяго чалавецтва ў цэлым.

Этапы развіцця савецкай філасофіі цесна злучаны з перыядамі развіцця савецкага грамадства. Першы этап гісторыі савецкай філасофіі (1917–1927 гг.) вызначаўся вострымі дыскусіямі па асноўных праблемах будаўніцтва новага грамадства ў СССР. Ленін, Сталін, Троцкі, Бухарын і іншыя палітычныя дзеячы ранняга перыяду гісторыі СССР у абмеркаванні шляхоў будаўніцтва сацыялізму абпіраліся на сацыяльна-філасофскую базу марксізму і развівалі ў сваіх працах прынцыпы марксісцкага вучэння.

«Вялікі пералом 1928 г.» і канчатковая перамога І. Сталіна і яго прыхільнікаў ва ўнутрыпартыйных спрэчках па праблемах сацыялістычнага будаўніцтва на доўгія гады затармазілі паступальнае развіццё савецкай філасофіі. У 1930–1940-я гг. філасофія ў СССР пераўтварылася ў дагматычную апалагетыку «генеральнай лініі партыі». Адраджэнне ж творчага падыходу пачалося ў 1950-х гг. Цэнтрам актыўнага развіцця стаў філасофскі факультэт МДУ. Працэс дэсталінізацыі, «адліга», XX з'езд КПСС сталі станоўчымі фактарамі для развіцця савецкай філасофіі.

Нягледзячы на тое, што яна па-ранейшаму знаходзілася пад цвёрдым кантролем партыйных органаў і ёй таксама адводзілася роля ідэалагічнага абгрунтавання палітычных рашэнняў вышэйшага кіраўніцтва, з'явіліся рэальныя магчымасці для рэалізацыі філасофіі як крытычнай рэфлексіі над працэсам развіцця грамадства. Асновай такой рэалізацыі стаў заклік пра вяртанне да ідэй аўтэнтчнага марксізму. Каля вытокаў гэтага руху стаялі два выдатныя філосафы свайго часу Э.В. Ільянкоў і А.А. Зіноўеў. Менавіта яны ў пачатку 1950-х гг. сталі арганізатарамі філасофскіх супольнасцей, у якія ўваходзілі студэнты і аспіранты філасофскага факультэта МДУ.

Важным этапам на гэтым шляху было стварэнне Маскоўскага лагічнага гуртка, заснавальнікам і рэальным кіраўніком якога ў 1952 г. выступіў А.А. Зіноўеў. Галоўныя задачы філосафы бачылі ў занясенні хоць бы простых элементаў навуковасці ў існаваўшую тады інтэрпрэтацыю марксісцкай філасофіі і правядзенні паслядоўнай лініі філасофскага антыэмпірызму [8, с. 26]. Гэта імкненне надаць філасофіі марксізму тэарэтычны навуковы характар было той асновай, у якой шматлікія філосафы бачылі магчымасць творча працаваць у гэтай галіне [8, с. 27].

Такім чынам, важнай характарыстыкай філасофіі тых гадоў быў вельмі востры інфармацыйна-тэарэтычны дэфіцыт, адсутнасць магчымасці вывучаць не толькі заходнюю немарксісцкую філасофію, але і знаёміцца з інфармацыяй пра сучасныя марксісцкія даследаванні. Неабходная ўмова развіцця савецкай філасофіі заключалася ў ліквідацыі гэтага інфармацыйнага вакууму, што і было пачата творча думачымі філосафамі 1950-х гг.

Значнай падзеяй стала абарона А.А. Зіноўевым кандыдацкай дысертацыі «Узыходжанне ад абстрактнага да канкрэтнага (на матэрыялах “Капіталу” Маркса)» у 1954 г. Даследчая праца мела вялікі поспех, а навуковец тады быў амаль сімвалам прыхільнасці да новых павеваў у філасофіі [8, с. 29]. Сам Зіноўеў апісваў сітуацыю таго часу на факультэце як бунт супраць нізкага ўзроўню філасофскай культуры і застою ў філасофіі [3, с. 244].

На працягу наступнага перыяду (1950 – сярэдзіна 1970-х гг.) асноўным прафесійным полем дзейнасці А.А. Зіноўева была логіка, паколькі з'яўлялася адной з адносна неідэалагізаваных галін савецкай філасофіі. У гэтай навуковай галіне вучоны дасягнуў значных поспехаў, яго працы былі высока ацэнены ў прафесійным

асяроддзі, у тым ліку на міжнародным узроўні. Тым не менш, філосаф цікавіўся і праблемамі грамадства, сацыяльнай філасофіяй, філасофіяй гісторыі. Неабходна адзначыць той факт, што сацыяльная філасофія ў Савецкім Саюзе была глыбока дагматызавана, праяўляецца і адстойваецца ўласныя пазіцыі ў галіне грамадства было не толькі цяжка, але і практычна немагчыма. Менавіта таму шматлікія таленавітыя філосафы выбіралі для сваёй прафесійнай дзейнасці іншыя кірункі філасофіі – логіку, гісторыю філасофіі, метадалогію навуковага пазнання.

Падчас навучання ва ўніверсітэце філосаф вызначыў кірунак сваіх навуковых інтарэсаў. Ён заключаўся ў тым, каб пабудоваць навуку, якая ахоплівае ўсе праблемы логікі, тэорыі пазнання, анталогіі, метадалогіі навукі, дыялектыкі і шэрагу іншых навук, што мелі сувязь з агульнымі праблемамі мовы і пазнання. Але гэтая навука, па задуме Зіноўева, павінна была складацца не з розных частак, аб'яднаных пад адной назвай, а мець адзіны аб'ект даследавання. Пазней, калі Зіноўеў ужо зрабіў пэўныя крокі ў рэалізацыі сваіх ідэй, ён стаў ужываць тэрмін «комплексная логіка» для вызначэння сферы сваіх навуковых даследаванняў [3, с. 243]. Затым, пасля пашырэння даследчага поля, аўтар ужываў тэрмін «лагічная сацыялогія».

Такім чынам, менавіта ў логіцы навуковец бачыў сродак пазнання і імкнуўся пераўтварыць такім чынам, каб яе можна было ўжываць у эмпірычных даследаваннях.

Акрамя таго, Зіноўеў пачаў займацца сацыяльнымі даследаваннямі, важным кірункам яго інтэлектуальнай дзейнасці было выкарыстанне лагічных ідэй і вынікаў для распрацоўкі дакладнай тэорыі камуністычнага грамадства.

Трэці этап даследчай працы А.А. Зіноўева ўключае перыяд сярэдзіна 1970 – сярэдзіна 1980-х гг. Зіноўеў бачыць сваю задачу ў крытыцы існуючага сацыяльнага ладу. У той час ён звярнуўся да вывучэння грамадства савецкага тыпу, стварыў сваю канцэпцыю рэальнага камуністычнага грамадства. На дадзеным этапе яго пазіцыя была блізкая да ліберальнага кірунку ў разуменні феномена Кастрычніцкай рэвалюцыі.

У сярэдзіне 1970-х гг. у інтэлектуальнай працы А.А. Зіноўева з'явіўся новы кірунак, злучаны з творчасцю на стыку навукі і літаратуры. Філосаф звярнуўся да вывучэння грамадства савецкага тыпу, стварыў сваю канцэпцыю рэальнага камуністычнага грамадства. Першыя вынікі яго даследаванняў, выкладзеныя ў наватарскай форме сацыялагічнага рамана, былі прадстаўлены ў кнізе «Раскрытыя вышыні» («Зияющие высоты»). Пасля публікацыі гэтай працы на Захадзе (у Швейцарыі) Зіноўеў быў высланы

з краіны, пазбаўлены ўсіх званняў і вайсковых узнагарод. «Раскрытыя вышыні» адпраўляліся на Захад па частках, у выніку зніклі дзве часткі кнігі. Пазней Зіноўеў іх аднавіў у выглядзе самастойных твораў – «Светлая будучыня» і «Запіскі начнага вяртаўніка».

У.А. Лукаў адзначае, што падобна на Платона, які прадставіў у дыялогах філасофію (а ў рамане шырока скарыстана форма філасофскага дыялогу), падобна на Русо, што прапанаваў на суд чытача свае педагагічныя ідэі ў форме педагагічнага рамана «Эміль, або пра выхаванне», Зіноўеў стварае свой раман на стыку мастацкай творчасці і навукова-філасофскіх ідэй, прычым абірае ў якасці другога кампанента такую галіну навукі, як сацыялогія [9, с. 117].

Па форме сацыялагічныя раманы ўяўляюць сабой спалучэнне невялікіх, адасобленых тэкстаў – дыялогаў прадстаўнікоў розных прафесій і сацыяльных пазіцый, актуальных савецкіх анекдотаў, гісторый з жыцця, а таксама вершаў. Непасрэднае мастацкае развіццё сюжэта становіцца фонам, на першы план выходзяць разважанні персанажаў.

«Зіноўеў быў першым, хто выкарыстоўваў усю неаналітычную моц рускай мовы для рашэння аналітычных, гэтыя значыць навуковых, а не літаратурных па сутнасці задач даследавання савецкага грамадства і, што не менш важна, для ўсведамлення сваёй асабістай сітуацыі і месца ў гэтым грамадстве. «Раскрытыя вышыні»... – гэта не проста літаратурны твор, гэта з'ява» [10, с. 122].

Да канца 1970 – пачатку 1980-х гг. савецкае грамадства ўжо знаходзілася ў надыходзячым крызісе. Аднак для разумення гэтага крызісу, яго спецыфікі, а таксам для рашэння і пошуку выйсця з яго ні савецкая навука, ні кіраўнічая эліта СССР, ні заходняя сацыялогія не валодалі неабходнымі ведамі і катэгарыяльным апаратам.

Кніга «Камунізм як рэальнасць» з'явілася свайго кшталту вынікам працы трэцяга даследчага перыяду А.А. Зіноўева, у якой філосаф ставіў задачу максімальна аб'ектыўнага апісання сутнасці камуністычнага ладу. Аўтар разглядаў СССР у якасці класічнага прыкладу камуністычнага грамадства, у якім камунізм хутка дасягнуў класічнай сталасці і выявіў свае добрыя якасці і недахопы, а таксама стаў прыкладам для іншых краін. У цэлым кніга ўяўляе сабой паслядоўны аналіз розных сфер і бакоў развіцця камуністычнага грамадства, дзякуючы чаму дасягаецца эфект магутнай крытыкі. Зіноўеў адзначаў: «Імкненне да разумення сутнасці камуністычнага сацыяльнага ладу страшней для яго, чым любыя выкрыцці яго язваў» [11, с. 9].

тар разумення», Зіноўеў інакш ацэньваў савецкі і заходні вопыт.

У той жа час вучоны пачынае ўсё вастрэй крытыкаваць заходняе грамадства. У аповесці «Глобальный человек», якую аўтар назваў сацыялагічна-футуралагічнай, ён апісвае свет ва ўладзе заходняга таталітарызму. Аўтар характарызуе тып грамадства, у якім пануе абсалютная бездухоўнасць, асобасная індывідуальнасць яго членаў адсутнічае. Такое грамадства абезасобленых індывідаў для Зіноўева – рэальная магчымасць, вынік «западнасці» (вестэрнізацыі), узровень маніпулявання людзьмі ў якім значна вышэй, чым у СССР. Па сваёй сутнасці гэта аповесць – раман-антыўтопія.

Тым не менш, звалючыя поглядаў А.А. Зіноўева адносна камуністычнага тыпу грамадства праявілася ў тым, што аптымальным грамадска-палітычным ладам, у прыватнасці для Расіі, навуковец стаў лічыць менавіта камуністычную сістэму. Зіноўеў сцвярджаў, што яна была б больш спрыяльнай, чым пераход да пабудовы грамадства, які базіруецца на капіталістычных, рыначных адносінах. «Недахопы рэальнага камунізму сутнасць непазбежныя спадарожнікі яго, зваротны бок яго добрых якасцей, плата за гэтыя добрыя якасці... Калі ўжо рэалізацыя самых светлых ідэалаў дала такі вынік, то любы іншы сацыяльны лад у Расіі будзе яшчэ горшы за гэты... Я гэты лад не прымаю ў якасці майго ідэалу грамадскай прылады. Але я не імкнуся і да яго знішчэння і да замены яго нейкім іншым» [16, с. 121–122].

У 2000-х гг. Зіноўеў піша свае выніковыя кнігі, у якіх абагульняюцца, удакладняюцца і дапаўняюцца яго асноўныя сацыяльна-філасофскія і лагічныя канцэпцыі – «На шляху да звышграмадства» і «Фактар разумення». У дадзеных працах філосаф прапануе свае мадэлі камуністычнага і заходняга грамадства, сацыялізму і дэмакратыі, канцэпцыі сацыяльных законаў. Шматлікія ідэі, прадстаўленыя ў гэтых дзвюх кнігах, не толькі пераклікаюцца, але і часта паўтараюцца. У цэлым, менавіта ў дадзеных працах А. Зіноўеў спрабуе пабудаваць інтэграваную канцэпцыю камуністычнага і заходняга грамадства. Акрамя таго, ён фармулюе метадалагічны апарат, які, з яго пункта гледжання, з'яўляецца аптымальным і можа прынесці максімальна дакладную інфармацыю пра соцыум. Неабходна прызнаць, што гэта спроба не атрымалася.

З пункта гледжання даследчыкаў творчасці А. Зіноўева, тры імені ўвасабляюць асноўныя

тэндэнцыі развіцця ў рускай крытычнай думцы пад канец савецкай эпохі: А. Салжэніцын, А. Сахараў і А. Зіноўеў. Калі першы мысліцель адлюстроўваў у сваіх працах кансерватыўнае крыло крытычнага стаўлення да СССР, другі – ліберальныя ідэі, то для трэцяга на позніх этапах яго інтэлектуальнай творчасці, СССР, нягледзячы на сур'ёзныя супярэчнасці, уяўляў сабой высокую ступень у гістарычным шляху Расіі.

Літаратура

1. Свободное слово: Интеллектуальная хроника. Альманах. 2004/2005. – Москва: Русский путь, 2005. – 464 с.
2. Фурсов, А.И. Александр Зиновьев: Русская судьба – эксперимент в русской истории / А.И. Фурсов // Александр Александрович Зиновьев / под. ред. А.А. Гуссейнова. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 271–307.
3. Зиновьев, А.А. Исповедь отщепенца / Александр Зиновьев. – Москва: Вагриус, 2005 – 554 с.
4. Зиновьев, А.А. Я мечтаю о новом человеке / А.А. Зиновьев. – Москва: Алгоритм, 2007. – 240 с.
5. Пятигорский, А.М. Избранные труды / А.М. Пятигорский – Москва: Языки славянской культуры, 2005. – 590 с.
6. А. Зиновьев о русской катастрофе // Из бесед с Виктором Кожемяко. – Москва: Алгоритм, Эксмо, 2009. – 240 с.
7. Свободное слово: Интеллектуальная хроника десятилетия. 1985–1995. – Москва: Школа культурной политики, 1996. – 528 с.
8. Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век. В 2 кн. Кн. 1. 60–80-е гг. / под ред. В.А. Лекторского. – Москва: «Российская политическая энциклопедия», 1998. – 768 с.
9. Луков, Вл.А. А.А. Зиновьев и жанр социологического романа / Вл.А. Луков // Зиновьевские чтения: материалы I Междунар. науч. конф. Москва, 15–16 мая 2007 г. – Москва: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2007. – С. 114–118.
10. Фурсов, А.И. Содержание, форма и жанр Зиновьевских произведений как отражение русской реальности / А.И. Фурсов // Зиновьевские чтения: материалы I Междунар. науч. конф. Москва, 15–16 мая 2007 г. – Москва: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2007. – С. 118–123.
11. Зиновьев, А.А. Коммунизм как реальность / А.А. Зиновьев. – Москва: Центрполиграф, 1994. – 495 с.
12. Миронов, В.В. Жизнь как поступок. Александр Александрович Зиновьев / под. ред. А.А. Гуссейнова. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 19–24.
13. Зиновьев, А.А. Без иллюзий / А.А. Зиновьев. – Lausanne, L'Age D' home, 1979 – 125 с.
14. Зиновьев, А.А. О России, о западе, о границе и о себе... / А.А. Зиновьев. – Москва: ИСПИ РАН, 1998 – 63 с.
15. Зиновьев, А.А. Гибель русского коммунизма / А.А. Зиновьев. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 431 с.
16. Зиновьев, А.А. Русский эксперимент: роман / А.А. Зиновьев. – L'Age D' Homme – Наш дом, 1995. – 448 с.

Summary

The article deals with the analysis of outstanding philosopher A. Zinoviev's creative work. His social investigation is very actual now, as the period of transformation in the post-soviet countries is not finished yet.

Паступіў у рэдакцыю 08.04.2011 г.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ